Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 149 (14649) 1991 чылдың сентябрь 10, вторник ● Садар өртээ 20 көп.

Телекөвүрүг

М. С. ГОРБАЧЕВ — Б. Н. ЕЛЬЦИН: ТЕЛЕИНТЕРВЬЮ

Чурттуң Президентизи М. С. Горбачевтуң болгаш Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинниң америк хамаатыларның янзы-бүрү айтырыгларынга телевидение дамчыштыр харыызы (интервьюзу) 1991 чылдың сентябрь 6-да Москваның-биле эртенгиниң 7 шакта эгелээн. Ол телекөвүрүгнү америк «Би-би-си» телекомпания болгаш совет телевидение организастаан.

Ийи президентиниң телеинтервьюзун 1991 чылдың сентябрь 6-да совет телевидениениң информастыг программазының сөөлүнде Кызылдың-биле кежээкиниң 21 шак чартык ажып турда Төп телевидение дамчыткан. Журналист Алексей ДУГЕРЖААНЫҢ демдеглелиниң ёзугаар телеинтервьюну моон адаанда допчулап парладывыс.

Айтырыг: Дээрги Горбачев, тайылбырлап берип көрүңерем. Ельцин эрге-чагырганы холга алыр болгаш ооң сөөлүнде Силерни дүжүр октаар дээш ССРЭ Президентизин ажыглап турар деп чугаа бар. Шын ирги бе?

М. С. Горбачев: Чогум кайын ындыг боор. Кым кайызын ажыглап турар ирги деп дамчыыр чугаалар чоруп турган.

Айтырыг: Кубада совет шериглерни, шериг чепсээн болгаш техниказын канчаар ирги?

Б. Н. Ельцин: Чөөн Европа чурттарындан совет шериглерни, боо-чепсекти, шериг техниказын үндүрүп алганы ышкаш, совет шериглерни Кубадан база шак ынчаар үндүрүп алыр апаар.

Айтырыг: Кубаның хамаатыларын эш-өөрү чокка кааптары ол бе?

М. С. Горбачев: Бот-боттарынга ажыктыг экономиктиг харылзааларны, кады ажылдажылганы моон соңгаар-даа үргүлчүлээр бис. Чижээ, Кубаның чигири биске, а бистиң материалдарывыс — Кубага ажыктыг болур.

Олег Мышкин: ССРЭ-ден АКШ-ка шагда-ла дезип чедип келген кижи мен. ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң (КАК-тың) архив документилерин канчаар деп турар ирги?

М. С. Горбачев: КАК-ты эде организастаар дугайында саналдарны киирерин ооң чаа даргазы В. Бакатинге дааскан. КАК-тың ажыл-чорудулгазын хынап көөр талазы-биле комиссия тургустунган. Ам моон соңгаар ол шуут-ла өске организация болур. Ооң кол ажыл-чорудулгазы — разведка болгаш контрразведка болур.

Б. Н. Ельцин: КАК-тың архив документилерин хевээр арттырар, кадагалаар дугайында хамаарышкан органнарга айтырышкынны чогуур үезинде берген. Ынчангаш КАК-тың архив документилери бүдүн арткан турар ужурлуг.

Айтырыг: Силерниң кайыңарның-даа хууда шажын-чүдүлгеңер кандыгыл?

М. С. Горбачев: Мен атеист, тодаргайлаарга, шажынга чүдүвес кижи мен. Ынчалзажок кижилерниң шажын-чүдүлгелиин ханызы-биле хүндүлеп көрүп турар мен.

Б. Н. Ельцин: Хүрээ-хиитке үргүлчү барып турар мен, ынчаарда иштики сагыш-сеткил хайныгыышкыны, көдүрлүүшкүнү тыптып келгилээр-дир...

Айтырыг: Силерде ядролуг чепсек моон соңгаар кымга чагыртырыл?

М. С. Горбачев: Бисте контроль дыка шыңгыы болгаш американнарныындан дора эвес.

Айтырыг: Силерде ядролуг чепсекти чогум кым контрольдап турарыл?

Б. Н. Ельцин: Ядролуг чепсек үш республикаларның — Украинаның, Россияның, Казахстанның девискээринде амгы үеде туруп турар. Ол чепсекти Россияның девискээринче көжүрер херек, аңаа контроль эң-не шыңгыы болур ужурлуг. Суг адаанга чоруур атомнуг хемелер база бар болгай.

Айтырыг: Ядролуг чепсекке контрольду холга быжыг тудуп турар тодаргай кижи бар бе?

М. С. Горбачев: Бар. Чепсектиг Күштерниң кол командылакчызы — чурттуң Президентизи.

Айтырыг: Өске чурттардан, чижээ, АКШ-тан алдынган продуктуларның хуваалдазы силерде кандыгыл?

М. С. Горбачев: Даштыкыдан алдынган азы алдынар продуктуларны таарыштыр хуваар талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

Б. Н. Ельцин: Эвилел структураларынга бүрүн идегел амдызында чок болганда, Россия силерниң фирмаларыңар-биле дорт харылзааларны кылыр бодап турар.

М. С. Горбачев: Бүдүрүлгелер аразынга харылзааларны тудар апаар.

Б. Н. Ельцинден айтырыг: Мен силерни мынчаар билдим: Россия боду шиитпирлээр, өске республикалар — боттары билир.

Б. Н. Ельцин: Шын билгендир силер. Россияның болгаш АКШ-тың аразынга дорт харылзажырынга, садыглажырынга хамаарыштыр Президент Буш-биле чугаа кылдынган.

Айтырыг: Антисемитизмниң уржуундан 150 муң еврейлер ССРЭ-ден үнүп чоруткан ийик бе? (Антисемитизм — еврей националдыг кижилерге хамаарыштыр өжээтен буруу үзел-бодал азы хөделиишкин — **редакцияның тайылбыры**).

М. С. Горбачев: Нациялар аразынга өжээннешкек чорукка шиитпирлиг удур кижи мен. Кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязы дүүн бисте хүлээп алдынган. Шовинизмге болгаш национализме шуут удур мен. Антисемитизмниң өөскүүшкүнү болгаш халыыдаашкыны бисте чок. Чамдык анчыг чүүлдер бар, оларны бүрүн чайладыр бодап турар бис.

Айтырыг: Моон мурнунда ССРЭ-ге херээженнерни ылгай көрүп турган. Ол байдалды эдер талазы-биле чүнү кылыр бодап турар силер?

М. С. Горбачев: Шын айтырыг-дыр. Политиктиг структураларга, өске-даа структураларга херээженнер хөйү-биле киржир апаар. Херээжен чоннуң байдалын үндезини-биле экижидеринге хамаарышкан хоойлу бисте хүлээп алдынган. Бичии чаштар, кырганнар, херээженнер дугайында, оларның байдалын экижидер дугайында сагыш салыышкын кичээнгейниң төвүнге тургустунар.

Б. Н. Ельцин: Херээженнер болгаш бичии уруглар камгалалының дугайында хоойлу бисте, Россия Федерациязында бар.

Айтырыг: Раиса Максимовна Горбачеваның кадыкшыл байдалы кандыг ирги?

М. С. Горбачев: Кадыкшыл байдалы эки, удавас шуут эки болур.

Айтырыг: Сөөлгү чылдарда эки шиитпирлерни хүлээп алган болгай силер. Ындыг турбуже, силерниң чоок кижилериңер чүге үймээн кыла бергени ол?

М. С. Горбачев: Ийе, ол дээрге меңээ шыңгыы сагындырыг болгаш кичээндириг-дир. Өскерликчи чоруктуң кылдынганы ол-дур. Аңаа удур шиитпирлиг хемчеглер алдынган болгаш алдынып турар. Чурт чаартынган, нийтилел чаартынган, кижилер база чаартынган дээрзин өскерликчи болган кижилер барымдаалап көрбээннер-дир. Ол кижилерниң аштырган кол чылдагааннарының бирээзи ол-дур.

Айтырыг: ССРЭ-де коммунизм кеди чок болган-дыр, ынчаарга делегейде коммунизм бар ирги бе?

Б. Н. Ельцин: Коммунизм — кедергей чараш-даа болза, ол хоозун бодал-дыр.

М. С. Горбачев: Бо дээрге дыка нарын айтырыг. Ынчалзажок төөгүнүң дуржулгазы бар. Элээн каш чурттарның чазактарында социалистер бар, нийтилел амыдыралының хөй айтырыгларын олар чедиишкинниг шиитпирлеп турар. Ынчаарга биске тургустунган болгаш бистерге албадап сыгаан майык-хевир сандарап дүшкен. Өске чурттарга хамаарыштыр бистиң негелдевис бар: канчаар чурттаарынга бистерни өөретпейн, биске айытпайн көрзүңнер.

Айтырыг: 1992 чылда Атланта хоорайга делегей оюннары болур болгай. Аңаа Эвилелдиң командазы киржир ирги бе азы Россияныы бе?

Б. Н. Ельцин: Чурттуң шилиндек командазы киржир ужурлуг. Россия чүгле бодунуң командазы-биле киржир деп бодавайн турар.

Айтырыг: Кандыг туктуң адаа-биле чурттуң командазы киржирил?

Б. Н. Ельцин: Бистиң чуртувустуң командазы киржир болза, чурттуң тугунуң адаа-биле киржир апаар.

М. С. Горбачев: Бистиң чаа Конституциявыстың төлевилелин ажылдап кылырда, чурттуң чаа Тугунуң, Сүлдезиниң дугайында айтырыгларны база шиитпирлээр апаар.

Айтырыг: Өске күрүнелерниң удуртукчуларының иштинден чогум кымны эң-не бедии-биле хүндүлээр силер?

Б. Н. Ельцин: Үймээн үезинде дээрги Буш-биле телефон дамчыштыр хүн бүрүде 2 катап чугаалажып турган мен. Ону кымдан-даа артык бедии-биле хүндүлээр мен.

М. С. Горбачев: Даштыкы чурттарның удуртукчулары-биле харылзааларны бедии-биле үнелеп көрүп турар мен. Буштуң мурнунда Рейган-биле чугаалажыышкыннарны, харылзааларны, ужуражыышкыннарны база бедии-биле үнелээр мен.

Айтырыг: Даштыкыда, ылаңгыя АКШ-та силерниң ат-алдарыңар бедик-тир, а чуртуңарда арай ындыг эвес. Бо байдалды эдер дээш чүнү кылыр бодап турар силер?

М. С. Горбачев: Кижилерниң амыдыралын болур-чогууру-биле дүрген экижидер дээш эң-не шиитпирлиг болгаш тодаргай хемчеглерни ап чорудар, амыдыралга боттандырар апаар.

Айтырыг: Силерниң чуртуңарга кажан бүдүрүлге черлерин садып алырывыска, сөөлзүредир бисти оортап үндүр ойлады бербес ирги бе? Ындыг магадылал туруп болур бе?

Харыы: Өнчүге ындыг магадылалды күрүне берип болур, ССРЭ-ден садып алган бүдүрүлгелерни хоойлу камгалаар.

Айтырыг: Силерниң күрүнеңерден дезип келген хөй хамаатылар амгы үеде штаттарда чурттап турар. Политика талазы-биле хоругдаткан кижилер силерде ам бар бе?

М. С. Горбачев: Шуут чок эвес дээрзи сөөлгү үеде билдинип келди. Ол кижилерниң дугайында айтырыгны доп-дораан ылаптыг тодаргайлаар талазы-биле чогуур даалганы хамаарышкан органнарга берген. Өске бодалдыы дээш, бодунуң бүзүрели дээш кижилерни кызып, буруудадып, шиидип болбас. Политика талазы-бие хоругдаткан 6 кижиниң барын Иштики херектер министерствозу меңээ мырыңай чаа дыңнаткан. Оларның херээн ылаптыг тодаргайлааш, ол кижилерни хостаар апаар.

Айтырыг: Чернобыльга болган халаптың уржуктарын узуткаар талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

Харыы: Чернобыль халавы бисте үш республикаларга — Украинага, Белоруссияга, Россияга аар уржуктарлыг болган. Ынчангаш республикаларның болгаш Эвилелдиң программаларын ажылдап кылгаш, боттандырып турар бис. Халаптың уржуктарын дүрген-не узуткаарынче угланган хемчеглерни амыдыралга боттандырар талазы-биле акша-хөреңгилерни тускайлап үндүрген. Халаптыг уржуктар хамыктың мурнунда бичии уругларга салдарлыг болганын барымдаалааш, бичии чаштар дугайында сагыш салыышкын бисте кичээнгейниң төвүнде тургустунган, оларны эмнедир, дыштандырар, аъш-чемин, чуртталга байдалдарын экижидер хемчеглер алдынып турар.

Айтырыг: Чернобыль халавының уржуктарынга хамаарыштыр Совет чазак бодунуң чонун болгаш делегейни моон соңгаар-даа мегелей бербес ирги бе?

М. С. Горбачев: Чернобыльга хамаарыштыр бүгү байдалдың дугайында шынны долузу-биле чедир дыңнатпайн турганы хомуданчыг-дыр. Байдалдың бүгү шынын чонга болгаш делегейниң хөй-нийтизинге долузу-биле дыңнадыр дээш контрольду, ажык-чарлыг чорукту, парлалганы дамчыштыр бүгү хемчеглерни моон соңгаар-даа ап чорудар бис.

Б. Н. Ельцин: 1957 чылда Челябинск чоогунга болган халаптың дугайында чондан база чажырыпкан турган. Ол дээрге — кем-буруулуг үүлгедиг-дир. Чүвениң шынын чондан чажырар чорукту моон соңгаар болдурбас дээш чогуур хемчеглерни ап турар бис

Ийи Президентиниң моон мурнунда болгаш амгы үеде хуузунда харылзааларының дугайында айтырыг база салдынган. Аңаа холбаштыр Б. Н. Ельцин мынча деп чугаалаан: мени политика талазы-биле өлүг кижи деп санап турган үелер база тургулаан.

Америк хамаатыларның салган янзы-бүрү айтырыглары система чок, шокар-даа болза, ук айырыглар бистиң чуртувустуң амгы байдалының чугула хөй талаларынга хамаарылгалыг болган. Ажыт-чажыт чок дорт айтырыгларга тодаргай болгаш допчу база дорт тайылбыр кылдынган деп санап болур.

Шилчилге үезинде ССР Эвилелиниң күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп-башкарылганың органнарының дугайында

ССРЭ-НИҢ ХООЙЛУЗУ

1 чүүл. Шилчилге үезинде ССР Эвилелиниң эрге-чагырганың дээди төлээлелге органы ССРЭ-ниң Дээди Соведи болур, ол ийи тускайлан палаталарлыг: Республикалар Соведи болгаш Эвилел Соведи.

Республикалар Соведиңге ССРЭ-ниң болгаш республикаларның улус депутаттарының арасындан шилээн 20 депутат эвилелдешкен республика бүрүзүнден кирген турар, оларны ук республикаларның күрүне эрге-чагырганың дээди органнары делегаттадып чорудар. РСФСР-ниң федеративтиг тургузуун барымдаалааныңдан ол Республикалар Соведиңде 52 депутаттыг. Бодунуң составында республикаларлыг болгаш автономнуг тургузугларлыг өске эвилелдешкен республикалар Республикалар Совединиң составынче республика болгаш автономия бүрүзүнден бир-бир депутатты чорудар. Республикаларның деңэргелиг болурун хандырар сорулга-биле Республикалар Соведиңге бадылаашкын үезинде эвилелдешкен республика бүрүзү чаңгыс бадылаашкынныг болур.

Эвилел Соведин эвилелдешкен республикаларның депутациялары ССРЭ-ниң улус депутаттарының арасындан амгы үеде күштүг болуп турар квоталарны ёзугаар база эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагырганың дээди органнары-биле дугурушканын барымдаалап тургузар.

2 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Республикалар Соведи биле Эвилел Соведи кады үндүрер шиитпирлери-биле ССРЭ Конституциязынга өскерилгелер киирер, ССР Эвилелиниң составынга чаа күрүнелерни хүлээп алыр, иштики болгаш даштыкы политиканың эң чугула айтырыгларының талазы-биле ССРЭ Президентизиниң илеткелин алыр, эвилел бюджедин болгаш ооң күүселдезиниң дугайында отчетту бадылаар, дайынны чарлаар болгаш тайбыңны чарар.

Республикалар Эвилели эвилел органнарының ажыл-чорудулгазын организастаарының база ооң чурумунуң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр, ССР Эвилелиниң делегей чергелиг керээлерин бадылаар болгаш күш чок болдурар.

Эвилел Соведи ССРЭ хамаатыларының эргелерин болгаш хосталгаларын хандырарының айтырыгларын чугаалажып көөр, Республикалар Совединиң эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр айтырыглардан аңгыда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр бүгү-ле айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни хүлээп алыр. Эвилел Совединиң хүлээп алган хоойлулары Республикалар Соведи оларны чүүлзүнгенде күштүг болуп кирер.

Эвилелдешкен республикаларның күрүне эрге-чагырганың дээди органнары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлулары эвилелдешкен республиканың конституциязынга чөрүшкек болуп турар чүгле ындыг таварылгада республиканың девискээринге ук хоойлуларның күштүг болурун түр соксадып болур.

3 чүүл. Республикаларның нийти эрге-ажыктарынга дээп турар иштики болгаш даштыкы политиканың айтырыгларын дугуржулгалыг шиитпирлээри-биле республикалар аразының болур үндезинге ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелин тургузар. ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели ССРЭ-ниң Президентизинден база ССРЭ Конституциязында адаттынган эвилелдешкен республикаларның дээди албан-дужаалдыг киж лериндеп тургустунар. ССР ниң Күрүне чөвүлелиниң ажы лын ССРЭ Президентизи уду тур. ССРЭ-ниң Күрүне чөв лели бодунуң ажыл-чоруду газының чурумун тодарады ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлел ниң шиитпирлери албан кү седир чурумнуг болур.

4 чүүл. ССРЭ-ниң оралакч президентизиниң албан-дужа лын дүжүрер.

Бир эвес ССРЭ Президент зи кандыг-бир чылдагаанн ужун (ооң иштинде — ССР ниң Дээди Совединиң тургу каны күрүнениң эмчи коми сиязының шынзытканы түң лиң ёзугаар кадыының бейд лы-биле) бодунуң хүлээлгел рин күүседип шыдавас апа ганда ССРЭ-ниң Күрүне чөв лели бодунуң кежигүннерин аразындан ССРЭ-ниң Күрү чөвүлелиниң Даргазын со гуур, ол түр үеде ССРЭ През дентизиниң хүлээлгелери күүседир. Ол шиитпир ССРЭ-ниң Дээди Соведи ү хонук дургузунда бадылаа турар ужурлуг.

5 чүүл. Улус ажыл-агыйы башкарарын дүүштүрүп та рыштырары-биле база экон миктиг реформаларны болга социал политиканы дугуржу галыг чорудары-биле эвиле дешкен республикалар деңэр гелиг үндезинге Республик лар аразының экономика к митедин тургузаар. Комитетти даргазын ССРЭ-ниң Күрү Чөвүлелиниң чөпшээрешкен биле ССРЭ Президентизи т муйлаар. Камгалалдың, айыы чок чоруктуң, корум-чуру база делегей херектериниң а тырыгларын харылап тура нийти-эвилел органнары ССРЭ Президентизи би ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлел удуртур.

Республикалар аразыны экономика комитеди болга нийти-эвилел органнарын удуртукчулары боттарын ажыл-чорудулгазының талаз биле ССРЭ Президентизинг ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели ге, ССРЭ-ниң Дээди Соведи ге отчеттуг болур.

Республикалар аразыны экономика комитеди болга нийти-эвилел органнарын удуртукчулары боттарын ажыл-чорудулгазының талаз биле ССРЭ Президентизинг, ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели ге, ССРЭ-ниң Дээди Соведин отчеттуг болур.

6 чүүл. ССРЭ-ниң улус д путаттарының статузу бүг депутаттарга хамаарышты оларның бүрүн эргелерини хуусаазының дургузунда хе вээр артар, ССРЭ-ниң Дээд Совединиң база ооң органн рының ажылынга киржир ниң эргези база аңаа хамаа жыр.

7 чүүл. ССРЭ-ниң Дээди С вединиң чаа составының би ги хуралын чыырын ССР Президентизи 1991 чылды октябрь 2-ден орайтатпай боттандырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединин чаа составы ажылдап эгелэ ринге чедир үеде амгы б ССРЭ-ниң Дээди Совединин бүрүн эргелери хевээр арта ооң сессиязын палаталарны даргалары чыылдырган туру болур.

8 чүүл. ССРЭ Конституци зының бо Хоойлуга чөрүшпе чүүлдери күштүг болуп тура

ССРЭ-ниң Дээди Совединин хүлээп алганы ССРЭ Конст туциязынга өскерилгеле оларны бүгү эвилелдешке республикаларның дээди хоо лужудулга органнары бад лаанда күштүг болуп кире

9 чүүл. Бо Хоойлу ону па лап чарлааның соонда кү түг болуп кирер, чүгле 2 чү маңаа хамаарышпас, ол ССР ниң Дээди Совединиң чаа чы жының бирги сессиязы ажы тынганындан соңгаар күшт болуп кирер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң
Президентизи **М. ГОРБАЧЕВ.**
Москва, Кремль. 1991 чылдың сентябрь 5.

ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның дээди удуртукчуларының кады кылган Медегелелинге база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязының шиитпирлеринге хамаарыштыр хемчеглер дугайында

ССРЭ-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СЪЕЗДИЗИНИН ДОКТААЛЫ

Суверенниг күрүнелерниң аразынга чаа эвилел харылзааларын тургузарының чорудулгазы 1991 чылдың август 19-21-де үүлгеттинген күрүне эргилдезиниң түңнелинде соксаарының кыжаныышкынынга таварышкан. Тургустунган байдал чурттуң иштинге болгаш даштыкы күрүнелер-биле харылзааларга хамаарыштыр аар уржуктарга чедирип база магатчок.

Сүлчээни басканы, демократтыг күштерниң тиилээни реакцияга болгаш демократтыг чаартылгалар чорудулгазын моондактап келген бүгү чүүлдерге шыңгыы согуушкунну таварыштырган. Ынчангаш үндезин чаартылгаларны. чурттуң чаартыныышкынын дүргедединге төөгүлүг ынаныш тургустунуп келген.

Эрге-чагырга структураларының улам ынай сандараарын болдурбас сорулга-биле республикаларның тура-сорук илергейлээшкининге болгаш улустарның эрге-ажыктарынга үндезилээш, күрүне харылзааларының чаа системазын тургузарынга шилчииришиң үе-чадазын ССРЭ-нин улус депутаттарының Съездизи чарлап тур.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаадыры болза:**

1. ССРЭ Президентизиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның дээди удуртукчуларының кады кылган Медегелелинде, күрүне эргилдези-биле холбаштыр чуртта тургустунган байдал дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалында айыткан саналдарны колдуунда чүүлдүг деп санаар.

2. Суверенниг күрүнелерниң Эвилелиниң дугайында керээни белеткээрин болгаш аңаа ат салырын дүргедедир, ынчаарга Эвилелге бодунуң киржириниң хевирин суверенниг күрүнелерниң кайызы-даа боттускайлан тодаргайлап болур. Күрүнелерниң хамаарышпас чоруунуң, девискээри бүдүн турарының, кижиниң болгаш улустарның эргелерин, социал чөптүг чорукту, демократияның сагыырының принциптеринге чаа Эвилел үндезилеттинген турар ужурлуг.

3. Экономиктиг, акша-саңхөө, эртем-техниктиг кады ажылдажылга дугайында, экологтуг айыыл чок чоруктуң хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының камгалалдының дугайында, чаңгыс аай Чепсектиг Күштерни болгаш ядролуг чепсекке база массалыг хыдыышкын чепсээниң өске-даа күчүлеринге чаңгыс аай удуртулганы хевээр арттырбышаан, коллективтиг айыыл чок чоруктуң болгаш камгалалдың принциптериниң дугайында республикалар аразының дугуржулгаларын (керээлерин) ажылдап кылыр болгаш чарар.

Ажык характерлиг экономиктиг эвилел дугайында керээни ажылдап кылырынче база чарарынче Республикалар аразының экономиктиг комитеди соңгаарладыышкын чокка эгелеп кирер, а ол эвилелге киржири Эвилел керээзинге ат салыры-биле холбашкан негелделиг болбас.

4. ССРЭ-ниң Президентизи, ССРЭ-ниң Дээди Соведи, ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлели эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың эрге-хоойлулуг үргүлчүлээшкинин хандырар, демократтыг хамааты нийтилелче тайбың чурумчудулгалыг шилчиишкинни магадылаар.

5. ССРЭ-ниң хүлээп алганы бүгү делегей дугуржулгалары болгаш хүлээлгелери, ооң иштинде боо-чепсекти кызырар база аңаа контроль болгаш кижи эргелерин камгалаар айтырыглар талазы-биле дугуржулгалар, хүлээлгелер база даштыкы экономиктиг хүлээлгелер шилчиишкин үе-чадазында чайгылыш чокка сагыттынган турар ужурлуг.

Республикаларны делегей эргезиниң субъектилери кылдыр хүлээп көөрүнче, КНО-га олар кежигүн болур дугайында айтырыгны чугаалажып көрген турарынче оларның чүткүлүн деткиир.

6. ССРЭ Конституциязында, кижи эргелериниң болгаш хосталгаларының Декларациязында, ССРЭ болгаш республикалар хоойлуларында чарлаттынган база магадылаттынган хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын сагырын, парлалганың, чүдүлгениң хостуун, политиктиг партияларны, профэвилелдерни, хөй-нийти каттыжыышкыннарын тургузар эргени шилчиишкинниг үе-чадада бүгү күрүне органнары, албан черлери, организациялар болгаш албан-дужаалдыг кижилер хандырар ужурлуг.

7. Республикаларның хүлээп алганы суверенитет дугайында декларацияларын болгаш хамаарышпас чорук дугайында актыларын хүндүлеп көрбүшаан, Съездиниң онзалап демдеглээри болза, чаа Эвилелге киреринден ойталаарын шиитпирлээн республикалар хамаарышпас чорукту чедип алыры оларның аңгыланыры-биле холбашкан айтырыгларның бүгү комплекизин шиитпирлээринге, ол ышкаш ядролуг чепсекти нептеретпес дугайында керээге, Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле Чөвүлел хуралдың Түңнел актызынга, кижи эргелерин болгаш хосталгаларын магадылаан делегейниң эң чугула өске-даа керээлеринге база дугуржулгаларынга ол республикаларның доп-дораан каттыжып киржиринге хамаарыштыр ССРЭ-биле оларның чугаалажыышкыннар кылырын негеп турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизи.
Москва, Кремль.
1991 чылдың сентябрь 5.

РСФСР-ниң материал-техниктиг хандырылга органнарын быжыглаар дугайында

РОССИЯ СОВЕТ ФЕДЕРАТИВТИГ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Экономиканы экижидип быжыглаар болгаш рынок харылзааларынче шилчиир талазы-биле РСФСР-ниң чазааның программазын барымдаалавышаан, а ол ышкаш РСФСР-ниң экономиктиг суверенитедин камгалаар болгаш материал-техниктиг хандырылганың республика органнарын быжыглаар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. ССРЭ-ниң моон мурнундагы Күрхандырылгазының РСФСР-ниң девискээринге турган мөөннеп садар харылзаштырыкчы фирмаларын капсырылга ёзугаар РСФСР-ниң Республика болгаш девискээр программаларын материал-техника хандырылга талазы-биле күрүне комитединиң чагыргазынче шилчиир дээрзин доктаадыр.

2. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели материал-техниктиг хандырылга системазын РСФСР-ниң девискээринге тургузарын 1991 чылдың III кварталында доозар.

РСФСР-ниң Президентизи
Б. ЕЛЬЦИН.
Москва, Кремль.
1991 чылдың август 18.

Чурукта: Константин Куулар тос каът тудуглар кылыр кооперативтиң ажылын удуртуп, боду база ында ажылдап турар. Ооң бригадазы бо хүннерде хөй кежи тоннар кылыр чаа фабриканың ажылчыннары чурттаар 180 квартиралыг бажыңны тудуп эгелээннер. Бригадир бажың ханаларын салбышаан, тудуг материалдарын үзүктел чокка хандырарын чедип ап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Республиканың адын өскертир дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга Тыва АССР-нин Дээди Совединиң доктаалы болза:

1. Республиканың Конституциязынга, өске-даа эрге-хоойлу актыларынга, күрүне болгаш хөй-нийти амыдыралынга «Тыва Республика» деп атты моон соңгаар албан ёзузу-биле ажыглаар.

2. Тыва АССР-нин Дээди Совединиң 1991 чылдың апрель 26-да № 133 доктаалы күш чок болган деп санаар.

3. Тыва Совет Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияга чогуур өскерилгелерни киирер.

Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың август 28.

ГОРБАЧЕВ ПАРТИЯДАН ҮНДҮРТКЕН

НИНА АНДРЕЕВАНЫҢ УДУРТУП ТУРАРЫ СЭКП-ДЕ БОЛЬШЕВИК ПЛАТФОРМАНЫҢ ОРГАНИЗАСТЫГ КОМИТЕДИ МИХАИЛ ГОРБАЧЕВТУ СЭКП-НИҢ ХУРЭЭЛЕЛИН-ДЕН ҮНДҮРҮПКЕН.

«Ленинниң болгаш Октябрь революциязының херээнге өскерилгени дээш, делегейниң ажылчын болгаш коммунистиг шимчээшкинни сандаратканы дээш...» ССРЭ-ниң Президентизи СЭКП-ге кежигүн болур эргезин казыткан деп [illegible] талазы-биле [illegible] чугаалаан турар.

Ленинниң партиязының [illegible] амгы үеде ап турар [illegible] коммунистер [illegible] доктаалын хүлээп алганнар, деп Нина Андреева медээлээн.

Экономика килдистериниң почтазындан

ХИРЕ-ШАА-БИЛЕ КЫЛДЫНЫП ТУРАР

Кижи бүрүзү кырган, чалыызындан хамаарылга чокка эптиг, чаагай, делгем оран-савага чурттаксаар. А бистиң амыдыралывыста херек кырында нургулайында-ла чугаар дээн бажың-балгатка кижи улгадып, аныяк-чалыы үези эрте бээрге, ам кээп чединер. Аныяк өг-бүлелерниң барык улуг кезии дивеске, дыка хөйү ниити чуртталга бажыңнарында, ада-иезиниң чанында сыңмарлажып олурар ийикпе, азы түр чурттаар чер хөлезилеп турар. Мындыг байдалды энир чылын тургустунган «Элегес» кооперативке база хамаарыштырып болур. Оон аныяк ажылчыннары общежитиеде чурттап, аңгы тускай бажың алырының оочурунда ээлчээн идегел-биле манап турарлар. Кооператив кижилериниң (ол шупту 350 кижи-дир) социал байдалын тодарадып чеде бээримге, ында чурттаар оран-сава айтырыы эң-не чидиг-биле тургустунган болду.

«Элегес» кооперативи тургустунган үезинден бээр ийи аал ишти чурттаар 4 бажыңны ажыглалга киирип ап четтигипкен, ам бир ындыг бажыңның тавааан салып алган. Ынчалзажок ынча кижиге 4 бажың дээрге дамды ышкаш чүве ышкажыл. Бо үеде тудуг-суур кылып алырының бергезин тайылбырлааш-даа канчаар: тудуг материалдары болгаш машина-техника чедишпес, оон өртек-үнези улгаткан, мергежилдиг тудугжулар база чедишпес.

Оон-биле чергелештир элегесчилерниң бир бергедеп турар айтырыы — уруг-дарыг өөредип алыр школа. Эрги школа айыылдыг байдалга келген, а чаа школаның тудуу чылбастааш туруп алган. Та чеже бригадалар аңаа солушкан чүве. Чамдык ада-иелер чүгле школа багай дээш өскээр көжүп чоруп турарын чугаалашканым Л. Ф. Бритвина биле Г. П. Кузьмина бадыткадылар. Баштайгызы — чуртталга-коммунал ажыл-агыйының начальниги, а ийигизи — кооперативтиң профком даргазы. Олар ажыл-ишчилерниң амыдырал байдалдарын экижидер дээш болдунар-ла чүүлдерни кылдынып турарын чугааладылар. Чижээ, оларда дузалал ажыл-агыйы шору. Оон алдынган продукция-биле ажылчыннар столовазын хандырып турар: эът, сүт, ногаа боттарының боорга оон артык чүве кайдал.

Бо бүдүрүлге черинде (оон продукциязы туйбу деп чүвени номчукчулар билир боор) эмнелге пунктузу база бар, ында бир эки чүве — физиоэмнээшкинни чорудуп турары. Ажылдың кадыг-берге, күш-дамыр кужу негээр участоктарында херээженнерни ажылдатпайн турар. Кызылдың тускай эмчилери-биле (травматолог, диш эмчизи, кезер эмчи) керээни кооператив чарып алган, ынчангаш ажылчыннарны бо тускай эмчилер доктаамал хайгааралда алган. Техниканың айыыл чок болур чоруун сагывайн, аар кемдээшкиннерге улус таваржыышпайн турар.

Чер көрүп, туристээри дег солун чүве кайдал? Ынчангаш путевкаларны Ленинград, Ташкент, Алма-Ата хоорайларже болгаш Моолче кооперативтиң садып ап, кижилерин ынаар чорудуп турарын канчап мактавас боор. Артында ол путевкаларның чамдыызын мактал-шаңнал хевирлиг кылдыр ажыглап турары эки.

Коллективте ылангыя херээжен улустуң бир хомудаар чүвези—хүн бүрүнүң болгаш ховар бараанныарны (ам шупту чүве ховар болдур ийин) тып, садып алырының бергези. Школада уруглар өөречип эгелээн. Ынчангаш ада-иелерниң дүвүрел-биле олурар айтырыы: «уруг-дарыгга чүнү кедиргеш, школаже чорударыл?» Күскү соок келир дей берген, чылыг идиктер, тывылбас, куртка, тон аймаа-смаа-хой. «Өртээ чеже-даа улуг болза, алыр дээрге шуут чок болур-дур» дээш улуг тынарга, бо кижи оларның-биле кады муңгагдап каардан өске чүнү канчаар боор. Уруг-дарыгга идик-хеп өртээ чеже-даа улуг болза, бараан-на бар болза, кооперативтиң ажылчыннарының акша-төгерии шуут чок эвес: олар айда ортумаа-биле 500—600 рубль чедир ажылдап ап турар. Оон аңгыда компенсацияның аңгы-аңгы хевирлери база бар болгай.

— Кооператив апаарга, кымдаа тоовас болур чүве-дир— деп, «Элегес» кооперативтиң техниктиг директору Леонид Оюн хомудай-дыр. —Чүү-даа чүвени кызыл хол-биле уштуп алыр апаар. Бараан-сараан аймаа-биле хандырарын база кайы-даа чер херексевес.

— Суурга черле ажык-дузазы чогум бар улус силер бе? — деп айтырыымга ол мынчаар харыылады:

— Магазин, школа, орук тударынга, септээринге акша-төгерикти берип турар бис. Кооператив уруглар садынга фургончиктиг чиик машинаны садып берген. Муниципалдыг милиция кылгаш, оон акшаландырыышкынын чорудуп турар. Чоокта чаа кооператив оларга «Жигули» база садып берген.

Ийет, ажылдап, чурттап турар суурунга дузалашпайн, ам кымга дузалажыр деп. Ынчылгажок кооператив бодунуң ээлчээнде суур Соведи ооң айтырыгларынга тоомча чок деп хомудаалдыг. Суурда улуг бүдүрүлге чери ол болганда ооң ажылы, амыдыралы тус чер Совединиң кичээнгейинден үнмес болза эки хире дег. Демнежип чурттаарга чүден ажыктыг болгай.

«Элегес» кооперативтиң ажыл-ишчилериниң социал айтырыгларынга дээп көөрге, баштай бодаарга, шору-даа ышкаш. Хире-шаа-биле болдунар-ла чүүлдер кылдынып турар. Кооперативтиң оон артык канчаптар-даа аргазы база чок. Бистиң ниити амыдыралывыс ындыг турда, бажың ажыр шурай бээр харын бар эвес. А кооперативтиң ажылы берге: довурак-доозуннуг, хирлиг, соок чери соок, изиг чери изиг. Кижилер амыдыралы-ла дээш бергелерни-даа тоовайн, ынчаар кызып ажылдавышаан. А удуртукчулар дер-херексел, машина-техника артык кезектер дээш бачымныг салчып-ла турар. Ажылчыннар ол чедишпес чүүлдерниң ужун база кылыы хайныр... Чүү дээрил аан, ажыл, амыдыралывыстың аайы ындыг улус ам канчаар бис ынчаш?

Надежда ЭРГЕП.

БОТТАРЫНЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Бай-Тайганың «Кызыл-Даг» совхозунуң тудуг цехиниң ажыл-ишчилери «Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны амыдыралга боттандырар талазы-биле боттуг хемчеглерни ап келген. Ажыл-агыйның тудуг цехин прораб Санчаа Дыргыевич Моңгуш биле тудуг мастери Алдын-оол Иргитович Делгер удуртуп баштап турар. Тудуг кылыр цехте 20 бригада бар. Ында ажылдап турар тудугжуларның саны 78 кижи. 3 миллион 570 муң рубльдиң тудуг ажылдарын совхозтуң тудугжулары бо чылын кылыр ужурлуг. Ийи аал чурттаар 14, алды аал чурттаар бир чуртталга бажыңнарын, малчыннарның кыштагларынга 11 чунар-бажыңны, дөрт кудукту, хлеб быжырар черни, автоматтыг телефон станциязын тудар дээш, бо чылын тудугжуларның кылыр ажылдары-ла хөй.

Мынча хөй тудугларны совхозтуң тудугжулары боттарының күжү-биле ажыл-агый аргазы-биле тудар. Тудуг талазы-биле кылыр ажылдарның хемчээли улуг боорга, совхозтуң удуртулгазы эрткен чылын-на мындыг эгелээшкинни кылган. Ону совхозтуң ажыл-ишчилери деткээн. «Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны дүргедедир, совхозтуң ажыл-ишчилерин 2000 чылга чедир бажың-балгат-биле бүрүн хандырар деп бодаар болза, тудугларны көрдүнген бажыңнарны ол бажыңнарга чурттаар кижилерге үлеп бээр. Ынчангаш чаа бажыңга олуруксаан, чурттаксаан кижи тудуг цеги кажан бажың тудуп бээринче көрүп алгаш орбайн, бодунуң күжү-биле тудуп алыр. Ону кижи бүрүзү деткээн. Бажың тудуп алыр дээн кижилер боттарының терел-дөргүлүн, эш-өөрүн эвилеңнеп алгаш тудуг темпизин-даа дүргеткен, тудугнуң кылган шынары-даа эки болур дээрзин кызыл-дагжылар хөрек кырында бүзүрээн.

Бажыңның тудуп эгелээр бетинде болунга чурттаар бажың тудуп алыр дээн кижи совхоз дирекциязы, совхозтуң тудуг цеги-биле керээ чарып алыр. Ол туткан бажыңның бүрүн дооскаш, кирүке комиссияның хүлээдип берген соонда чаа туттунган делгем, чылыг бажыңга өг-бүлези-биле олуруп алыр.

Чурттаар оран-бажың айтырыын чогумчалыг шиитпирлээринге кызыл-дагжыларның шак бо эгелээшкинин чер болганга деткиир болза, эки деп бодаар мен. Чурттаар оран-савазын кижилер боттарының күжү-биле тудуп алырга эки чүүлдер хөй боор турар. Бирээде, совхозка-даа ажыктыг, ажылдың темпизи дүргеткен, тудугнуң шынары эки. Ийиде, тудугжу кижиге болгаш чаа туттунган бажыңга чурттаар кижилерге улуг дуза-дыр. Үште, ажыл кылбас кижилерниң саны база эвээжээр.

Маңаа бадыткал кылдыр борта мындыг чижектен киирип көрейн. Бир эвес совхоз ийи аал чурттаар бажыңны керээ-биле ажылдап турар механизастаан колоннаның тудугжуларынга туттурар болза, титулда көрдүгени-биле оларга 120 муң рубльди ажыл-агый төлээр апаар. Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде борта үнер чарыгдалдарны совхозтуң специалистери база санап көрген. Чуртталга бажыңын боттарының күжү-биле совхоз тудуп алыр болза, 75 муң-даа четпес рубль чарыгдаттынар. Ынчангаш совхоз бир бажыңдан-на 45 муң рубльди камнап алыр. Ынчангаш бо чылын тутса чогуур ийи аал чурттаар 14 бажыңны тударынга 630 муң рубльди совхоз камнап алыр ышкажыл. Боттарының күжү-биле бажың-балгат тудуп алырының бир ажыктыг талазы ол.

Доржу ЧЫМБА.

Көдээниң кижилери

ХҮЛЭЭЛГЕ — КЫЗЫГААРЫ ОЛ ЭВЕС

Найысылалдың «Хүреш» стадиону. Тывага улусчу революцияның 70 чылынга болгаш малчыннар Наадымынга тураскааткан 128 мөгениң хүрежин көөрү-биле байыр-найырның киржикчилери, Кызылдың чурттакчылары, аалчылары стадионну шуут долдур олурупкан. Маңаа ол хире хөй кижи моон мурнунда кажан-даа чыглып көрбээн, ёзулуг-ла кижи бажы кизирт болган. Маргылдааның эгелээр чоокшулааны бо. Хөй ажылчы чон чыылган үеде микрофондан мындыг чарлалды дыңнаткан.

— 1991 чылда мал ажылынга эки көргүзүглерни чедип алгаш, чиик машиналарны ээлчег чокка алыр эргени чедип алган эштер стадионнуң шөлүнче үнүп келгеш, машина садып алыр талоннарын ап алзын.

Кымнар ол эргени алганын чарлады. Оларның аразында Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң хойжузу Аяк-Хээ Дангын-оолович Ондар бар болду. Хойжунуң кадайы Хеймерек Бадыевна Кууларга машина садып алыр документини байырлалдыг байдалга тывыскан.

Бо төлептиг малчынның, оон өг-бүлезиниң ээзиниң ажыл-ижиниң дугайында солуннуң номчукчуларынга таныштырар бодаан мен.

Аяк-Хээ Ондар биле Хеймерек Куулар чүгле районда эвес, республикада сураглыг хойжуларның санынга кирер. Олар он класстарны чедиишкинниг дооскаш, өг-бүле тудуп чурттай берген. Кара чажындан мал аразынга өскен, аңаа ынак, ажылды билир болганындан ада-өгбелериниң чаагай чаңчылын эдерип, олар кодан төрүүр хойну хүлээп алганнар. Оон бээр чээрби ажыг чылдар эрткен. Бо үениң дургузунда ниитиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер, уксаазын экижидер дээш кызымак ажылдап, чылдың-на планның онаалдаларын ажыр боттандырып келгеннер.

Бо хойжу өг-бүле малчыннап эгелээн баштайгы чылындан бээр ажылынга сагыш-сеткилинден бүрүнү-биле бердинген, кончуг ээ-харыысалгалыг кижилер-дир. Олар кайызы-даа хүлээлгелерин кончуг эки билир болганындан даандырган ажылды, хөй-нииитиниң херээн кезээде ак сеткилдиг күүседири оларның амыдыралының негелдези болу берген. Бергелерге торулбастар. Чүге дээрге ажылының чажыттарын эки билир, кежээ, тура-соруктуг, бергелерге таварышкаш, орта ундаравас, ону ажып эртериниң аргаларын тып алыр улус болуп турар. Оон түңнелинде чедиишкинниг ажылдап чоруурлар.

Төрүүр коданны баштай хүлээп алган чылы — күш-ажылчы дадыгыышкынының, шыңгы шылгалданың чылы болган. Хой соолдап турда, бергелер ыяап-ла таваржыр. Дүн-хүн дивейн хой, хураган кажаазындан үнмейн, чаш хураганнарны хайгаарап, чаа төрүттүгеннерни эмзирип, ажаар дээш шуут чай чок болгулаар. Уйгу хандыр хамаанчок, карак шиммейн хонар дүнелер безин тургулаанын сактып чугаалап орарлар.

Аныяк малчыннар бир дугаар чылында төрүүр чүс баш хойга онаашты 107 хураганны меңди доруктуруп алган. Олар аңаа меңээргенип мактанмаан, харын-даа хоочун хойжуларның дуржулгазын өөренип, ону боттарының ажылынга чогаадыкчы ёзу-биле ажыглап, эки көргүзүглерни чедип алырының аргаларын, курлавырларын дилеп кирипкеннер.

Ниитиниң малын ажаап, өстүрер дээш сагыш човаашкынның чымыштыг чылдары билдиртпейн «ужугуп» эртипле турган. Хой ажылынга арга-дуржулгазы улгадып, көргүзүглер бедип орган. Ынчангаш Аяк-Хээ биле Хеймерек ажыл-агыйның мурнакчы малчыннарының санынга кирген.

Ажыл-агыйда комсомол организациязының хуралы болган. Аңаа аныяктарны мал ажылынче хаара тудар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Аяк Хээ ол хуралга санал бергеш, ам-даа улам эки ажылдаарын хүлээнгеш, республиканың комсомолчуларын болгаш аныяктарын хой ажылынга барып ажылдаарынче кыйгырган ажык чагааны бижиирин аазаан. Моон алгаш көөрге, аныяк хойжу чүгле бодунуң онаашкан ажылын экижидер дээш сагыш аарып чораан эвес, республиканың малы хөй болурун күзеп, чүнү кылырын саналдаан-дыр. Ол эгелээшкинни ажыл-агыйның комсомолчулары чүүлдүгзүнүп деткээн.

Аяк-Хээ Ондар 1974 чылда Тываның аныяктарынга хойжулап ажылдаарынче кыйгырган ажык чагааны бижээн. ВЛКСМ обкомунуң бюрозу ук ажык чагааны чүүлдүгзүнүп деткээн тускай доктаалды хүлээп алгаш, аныяктарны хойжулап ажылдаарынче кыйгырган.

«Хой ажылы—Тываның көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң кол адыры. Ону улам сайзырадыры — комсомолчуларның болгаш аныяктарның шалыпчы херээ деп санап турар бис» деп чагаазында бижээн.

Тываның дыка хөй комсомолчулары болгаш аныяктары ол чагааны чүүлдүгзүнүп деткээш, адаларының, аваларының соон салгап, хойжулап ажылдаар күзелин илереткеннер. Комсомол организациязынга «Хой ажылы — комсомолдуң шалыпчы херээ» деп темалыг хуралдар эрткилээн. Школаларга эрткен хуралдарга онгу класстың 280 ажыг доозукчузу саналдарны бергеш, чагааны деткип, малчыннаар күзелин илереткеннер. Оларның аразындан амгы үеде ниитиниң херээнге төлептиг үлүүн киирип, кызымак ажылдап чоруурлар эвээш эвес. Олар болза Аяк-Хээ Ондарның салгакчылары-дыр.

Тываның аныяк ажыл-ишчилеринге кыйгырыг үндүрген улус болганда Аяк-Хээ Ондар биле Хеймерек Кууларга боттарының хууда үлегер-чижээн өскелерге көргүзери-биле каш дакпыр күжениишкинниг ажылдаар хүлээлге онаашкан. Эки көргүзүглерни чедип алыры-биле оларның шалыпчы ажылдаарынга ол биче эвес салдарны чедирген.

Малчын өг-бүлениң ажылының чамдык түңнелдерин көргүзерге мындыг: тоску беш чылдың чыл санында төрүүр чүс башка онаашты 112 хураганны, оңгу беш чылда—120 хураганны меңди доруктурган. Он бирги беш чылдың чүгле үш чылында хураган өстүрериниң болгаш дүк кыргып алырының беш чыл планын күүсеткен. Оон сөөлүндеги чылдарда бодунуң мурнакчы малчын алдын сыкпаан. Тывага улусчу революцияның 70 чылынга, Наадымга тураскааткан күш-ажылчы маргылдаага бо чылын киришкеш, төрүүр чүс баш хойдан 153 хураганны меңди доруктурган, дүк кыргып алырының планын күүсеткен. Бо болза республикада үш дугаар көргүзүг болган. Шак мындыг бедик түңнелди чедип алыры кончуг берге дээрзи билдингир. Моон соңгаар ол сан-чурагайларны көвүдедир дээш олар улам кызымак ажылдаары чугаажок.

Хойжу өг-бүле чүгле алган хүлээлгезин күүседири кызыгаары ол эвес деп санаар, ынчангаш чыл бүрүде хүлээлгезин ажыр боттандырып келген.

Чыл бүрүде-ле эки түңнелдерни канчап чедип ап турарын хойжулардан сонуургаан мен.

— Зоотехниктиг болгаш ветеринарлыг хемчеглерни шын чорудар, ажылынга сагыш-сеткилинден бердинер, ээ-харыысалгалыг болур болза, төрүүр хойдан хөй хураганны, дүктү кым-даа ап болур — деп, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны А. Д. Ондар санап турар. Оон аңгыда хойнуң одарын, суггадын, чемгерилгезин, ажаалдазын чылдың үелеринге шын таарыштырары, чайгы, күскү, семиртилгени экижидери, эдержилгени чогуур үезинде шынарлыг чорудары, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенири, хой төрүп турда күш-ажылды чептиг организастаары эки түңнелдерни чедип алырының үндезини кылдыр санаар хойжулар болду. Кандыг-даа кижиниң чедиишкинниг ажылдаарынга тускай эртем херек, ынчангаш олар кайызы-даа Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң зоотехния салбырын бот-өөредилге-биле дооскан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ХОЙЖУ СУНДУЙ

Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң хойжузу Санчат Көгел-оол кадайы-биле демнежип, 1976 чылдан малчыннап, малдың баш санын чидириг чокка өстүреринге шалыпчы үлүгнү киирип келген.

Хойжулар бо чайын чеди чүс ажыг хойну Шуурмактың делгемнеринге одарладып чайлаан, Мал чемнерин белеткеп, ам кыштаглаашкынга чогум чүү херек болуп турарынче сагыш салып турарлар.

ЧУРУКТА: Светлана Сундуй. Хойларын кадаргаш, киирип келген үези.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ТРАКТОРИСТ

Аныяк шаандан-на тракторист болур сорулганы мурнунга ыяк салып алгаш, 1962 чылда Кызылдың № 1 профтехучилищезинге өөрениири-биле М. К.-Д. Ондар быжыг тура-соруктуг чедип келген. Аңаа өөренип кирип алгаш, ол программа ёзугаар бердинген эртем бүрүзүнге эки демдектерни улай-улай ап турган. Ону башкылары болганчок-ла мактай бээр. Ол үеде профтехучилищеге хөй-нииити ажылынга идепкейлиг киржип, чаңгыс курсчу эш-өөрүнүң хүндүткелин дораан-на чаалап алган. Кая-даа быжыг чурумнуг, ажылгыр, биче сеткилдиг кижи бодунуң мурнунда салдынган сорулгазын ыяап-ла чедип алыр. Маадыр-оол Кара-Дашович Ондар ындыгларның бирээзи.

Хүн бүрүде быжыг билигни албышаан, практика кырынга ону дораан ажыглап турган. Теория биле практика быжыг холбаалыг деп чүвени келир үениң тракторизи хенызы-биле билген. Өөредилгезинге кызымаккай, чер ажылынга сонуургалдыг М. К.-Д. Ондар күрүне экзаменнерин чүгле 4.5 демдектерге дужааган. Оон соонда амыдыралдың делгеминче бодунуң оруун ынчаар ажыткан.

Ол ам бо хүннерде «Шамбалыг» совхозтуң № 1 хову бригадазынга эки ажылдап турар. Маадыр-оол Кара-Дашович бодунуң ДТ-75 трактору-биле чер андара бергенде, даңны атсы ажылдаптар кижи болгай. Ол хүнде 20 ганы улуг бергедээшкин чокка чарып тургаш, эш-өөрүнүң мактаалын чаалап алган. Оон кылган ажыл-ижин хову бригадазының бригадири Доржат-оол бо-ла мактай бээри чаңгыс апарган.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

«Шынга» харыы

БИЛДИЛИГ ХӨДЕЛИР

Бо чылдың июль 2-де «Шын» солунга Н. Эргептиң «Садарындан түвексинер» деп корреспонденциязы парлаттынган. Ында Кызылдың сүт заводунуң ажыл-херектериниң дугайында бижээн болгаш оон таваржып турар бергелеринге автор кичээнгейин доктааткан. Ук корреспонденцияда айыттынган фактыларга хамаарыштыр июль 25-те Кызылдың аъш-чем садыының каттышкан хуралынга сайгарылганы чорудкан. Оон түңнелинде Кызылдың аъш-чем садыының директору Н. М. Гуркинаның редакцияга харыылааны болза, авторнуң шүгүмчүлеп турар четпестери шынга дүгжүп турар болгаш ону чайладырының талазы-биле хемчеглер алдынып турар.

1991 чылдың алды айларының иштинде сүт заводундан хоорайның садыгларынга 50 тонна фондуга деңнештир 95.8 тонна мороженоени садып-саарган. Мороженоени сүт заводунче дедир эгидип турганының таварылгалары болбаан деп Кызылдың аъш-чем садыының удуртулгазы бүзүредип турар. Ынчалза-даа сүт заводунга сыр-дедир фактыларны авторга чугаалап бергеннер. Ынчангаш кандыг-даа таварылгада бүдүрүлге болгаш садыг организациялары чоннуң хандырылгазын бичии-даа бол экижидер сорулганы ак сеткилдиг күүседир дизе, демниг болгаш билчилгелиг ажылдаар ужурлуг.

«Шыдажып келдивис, ам болзун» деп чүүлге хамаарыштыр

ЧАҢГЫС-ЛА АРГА

Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң № 1 хойжу бригадазының бөлүк малчыннарының өмүнээзинден хойжу Алексей Тас-оолдуң бижээни «Шыдажып келдивис, ам болзун» деп чүүлдү бо чылдың июль 31-де үнген «Шын» солундан номчудувус.

Хойжуларның ажыл-төлевирин өстүрер дугайында айтырыгны солуннар арнынга моон мурнунда-ла кедурген бижикчилерни деткивишаан, А. Тас-оол мынча дээн: «Бистер, малчыннар 80—130 акшага ажылдап, амыдырап орар бис. Мурнунда оон-даа эвээш турган, шыдажып-ла келдивис. Ам шыдажырының кырында келдивис». «Моон соңгаар төлевир бо хевээр турар болза, мал ажылынга чаа кижилер кирер туржук, хоочун-даа малчыннар хойдан канчап-чоор адырлып алырын бодап турар апарган».

Хойжунуң дүвүрээзини чүүлдүг бе? Ийе, чүүлдүг. Ындыг берге амыдыралдан малчыннарны чайладып алыр арга бар бе? Ийе, чугаажок бар. Ол арга болза, хойжуларны рынок экономиказынче базым — арендаже шилчидери болур.

«Х Улуг хурал» совхозтуң директору К. К. Дүрбүлек боду дээди эртемниг, хөй чылдарда ажылдап келген дуржулгалыг экономист турбуже, барып-барып оон совхозунуң хойжуларының өмүнээзинден мындыг одуругларны бижиттингени эпчок. «Кол-ла чүвези — аренда, кооперация дээш-ле амыдыралдың кижи билбес чаа-чаа хевирлерин сүмелеп, кижилерни ынаар ыдалап турупберген. «Ону биске орта өөреткен, тайылбырлаан кижи-даа чок».

Бо одуруглар болза, бистиң көдээ экономистерниң четпес ажылының херечизи-дир. Малчыннарның арендаже кирерин моондактаан үш чылдагааннын бирээзи — бистиң совхозтарда экономика албанының кошкаанда. Ийиде, кижилерниң айтыышкынынга, командага чаңчыкканы. Үште, малчыннарның шалың ап амдажааны.

Кижилерни хостуг бот-тускайлаң, чогаадыкчы күш-ажыл-биле хандырар арга — аренда керээзи. Керээ чарган минутадан эгелээш, аренда берикчизи болгаш арендаторнуң эргези деңнежир. Ам арендаторну кым-даа дужаап чагырбас, ол чүгле специалистерниң сүмезин дыңнаар. Ол-ла. Арендаторга чугула ийи документ — керээ биле чек дептери. Керээден дашкаар бүдүрген продукциязын кая, кымга, чежени, кандыг өртекке чедирерин арендатор боду баш билир. Оон туржук арендага алган эт-херекселин түр өйде кымга-даа ажыгладып, хелезиледип, орнап-солуп болур. Садып алыр болгаш садар хүлээлгелиг арендатор бодунуң аар, а өскениниң чиик өртекке саарар дээш «алды арганы, беш мегени» ажыглаар, чүге дээрге арендаторнуң амыдыралы шалыңда эвес, а — садыгда.

Арендаторнуң салым-чаяаның шиитпекчизи — ажыл-агыйның иштики үш өртээ. Ол үш өртек аразында сырый холбаалыг. Совхоз бүрүзү бодунуң өртектерин бодунга таарыштыр доктаадыр. А ол өртектер мындыг:

а) учет-план (мөөңней садар) өртек. Оон-биле, бирээде, арендатор совхозтан мал чемин, оттулар болгаш кывар-чаар чүүлдү, электроэнергияны, тускай хепти, эмни, транспортту дээш оон-даа өске чүүлдерни садып алыр. Ийиде, арендаторнуң үндүрген бүгү шүүделин аазы оон бүдүргени продукцияның ботүнезин тодарадыр.

б) санажылга (дугуржулга) өртээ. Ооң-биле, бирээде, бодунуң бүдүрген продукциязын арендатор аренда берикчизинге садар. Ийиде, арендаторнуң бүдүргени ниити продукцияның хемчээлин үнелээр.

в) саарылга өртээ. Оон-биле аренда берикчизи бодунуң продукциязын өскээр үндүр садар.

Бо өртектерниң ужур-утказын эки билир дээр болза, оларны доктаадып тургузарынга болгаш чугаалажып көөрүнге арендаторнуң киржири эргежок чугула. Бо өртектерни өртек талазы-биле комиссия-даа эвес, кандыг-бир эртем-шинчилел институду-даа эвес, а тус ажыл-агыйның экономистери, бухгалтерлери ажылдап кылыр. Ынчангаш иштики өртектерни эки билир арендатор «састыгга алдырбайн, аъттыгга четтирбейн» баар.

Биске аренда керээзин чарар талазы-биле удуртулга болур чаа документ болза, республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының чедиги сессиязынга Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың кылганы илеткелдиң бешки бөлүү болур. Ол илеткелди апрель 26-та үнген «Шын» болгаш «Тувинская правдадан» номчуп болур. Чарган керээ билдингир, бедүүн болур ужурлуг. Орта чүгле дөрт кол көргүзүг, тодаргайлаарга, бүдүрер продукция хемчээли, садар өртек, аренда төлевириниң түңү болгаш бодунуң арыг орулгазындан арендаторга онаажыр хуу хамааржыр. Хойжуга төлевирни садып алыр өртек-биле продукцияны санааш, «арендаторнуң арыг орулгазының 40-ден 50 чедир хуузун тыпсырын» ол илеткелде сүмелээн.

Адааным илеткелде айытканын ёзугаар кайы-бир хойжунуң көргүзүглерин санап көөрү солун.

Бистиң ажыл-агыйларывыстың бо чылын саткан дириг хоюнуң центнерде өртээ 512 рубль, а килограмм дүктүң — 20 рубль. Ынчаарга 230 баш төрүүр хойлуг арендатор хой бүрүзүнден 1,8 кг. дүк, 100 төрүүр хойга онаашты 83, а ниити хоюндан 190 хураганны меңди алган дижик. Хураган бүрүзүн-не 22 килограмм чедир семиртирге, 190 хураганның немелде деңзизи 41,6 центнер, а 230 хойнуң дүгү 414 кг. болур. Арендаторнуң керээлиг продукциязының хемчээли ол.

Үстүнде ийи өртек ёзугаар совхозка дужаарга, хойжунуң ниити орулгазы 29.580 рубль, оон иштинде дүк өртээ 8280, а немелде деңзи өртээ 21.300 рубль болур. Ниити орулга тодараттынган соонда, хойжунуң чылда шүүдээни хамык чарыгдалын казыыр. Бирги класстың тонна сиген өртээ 132 (бир чүс үжен ийи) рубль. 30 (үжен) тонна сигенге 3960, а оон өске мал чеминге 2040 рубльди төлээрге, хойжунуң мал чеминге чарыгдалы 6000 рубль болур. Оон өске материалдыг чарыгдал мал чеминден 135 хуу көвүдээш, 8100 рубль четкен дижик. Каттышкаш 14100 рубль. Ниити орулгадан (29.580 р.) бүгү материалдыг чарыгдалды (14100 р.) казаан соонда арендаторнуң арыг орулгазы 15480 рубль артар. Ол акшаның 26 хуузу азы 4024 рубль пенсия болгаш пособие фондузунга баар. Арыг орулганың 24 хуузу азы 3716 рубль күрүнениң болгаш аренда берикчизиниң (совхозтуң) эргезинче шилчиир.

Арыг орулгадан арткан 50 хуу 7740 рубль азы 40 хуу, 6192 рубль арендаторнуң эргезинге баар. Ол акшаны 12 айга хуваарга, бир айда 645 болгаш 516 рубль-дир. Ол болза өг-бүледе ийи кежигүннүң чүгле бирээзиниң акшазы ышкажыл. Оон ыңайгы немелде акшаны кооперативчи арендатор база немей алыр.

Арендаторлар кооперативиниң дириггe саткан центнер хой эъдиниң өртээ 512 эвес, а 614 рубль болуп, 20 хуу өзе бээр. Дээди класстың дүк өртээ база-ла өзер. Эки шынарлыг продукцияның саарылга өртээ ортумак өртектен чеже хуу бедиирил база ынча хууга төлевир фондузу өзер. Адак шынарлыг продукция өртээниң ортумактан кудулаан хуузун казыырга-даа, немелде төлевир чыл түңнелинде дөмей-ле эвээш эвес болур. Ол немелде төлевир фондузун кымга, чежени тыпсырын азы шуут тывыспазын кижилерниң ажылдаанын болгаш сагылга-чурумун өөренип көрүп тургаш кооператорларның ниити хуралы шиитпирлээр.

Ооң соонда арендаторнуң чылда ажылдап алганы ниити акшаны 12 айга деңге хуваагаш, айларга онаажыр акшаның 211 рубльден ашкан түңүнге ортумаа-биле 13 хуу хемчээлдиг олча-ажык үндүрүүн онаар. Ол болгуже аренда берикчизи ай санында-ла арендаторга чээли кылдыр акшаны бээр. Мынчап кээрге, дээре көргүзүглүг хойжунуң акшазы канчап-даа эвээш болбас.

Арендатор бүрүзү камналга кылбышаан, чарыгдалдарны кызырган тудум-на, ооң арыг орулгазы болгаш бодунга алыр акшазы көвүдээр. Чижээ, хой төрүүр үеде сакманчы чок ажылдаары — камналга. Тоннада 132 рубль өртектиг сигенни садып албайн, боду кылып алырга чарыгдал үнмес. Сигенни боду белеткевеске, кажааны боду хоорбаска, өске кижилерге акша төлээр азы чек үзүп бээр апаар. Маңаа хамаарыштыр авторнуң даргазында сөстериниң суглук чокка салдына бергенин эскерээли: «Дыка улуг хемчээлдиг ажылдарны халас кылып турар бис». «Халас 10 тонна сиген кылыр, кайы хире хөй ажыл-дыр». «Кажааны кыжын 2 катап халас хоорар бис». «10—15 тонна өдекти халас бөлер». «Чайын хойну 4-5 удаа халас чуур». Эллептиниң! — Ол дээрге хойжу бүрүзүнүң кылыр дорт хүлээлгези ышкажыл. Боду кылбас болза, өске кижини хөлезилээр апаар.

Аренда дээрге — рыноктче базым. Ынчалза-даа маңаа чүгле ажылынга, шынап-ла, бердинген, кызымак, тывынгыр ажыл-иштиг кижи орулгалыг боор болурун база катап демдеглеп каары чугула боор.

Сандый БАДАА.
Экономист.